

СТАТИИ

Валентин Ангелов

МОТИВИ И СИМВОЛИ ВЪВ ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ ИКОНОСТАС

Valentin Angelov

MOTIFS AND SYMBOLS IN BULGARIAN NATIONAL RIVIVAL ICONOSTASIS

Abstract: The church woodcarving of Bulgarian National Revival period surprises with many mythological creatures: winged dragons, monstrous snakes, strange birds and zoomorphic hybrids. What is the meaning of these woodcarving figures on the orthodox iconostasis? The author is searching the answer for all these mythological and folklore influences on the church iconostasis. These chthonic creatures express pagan and folklore anachronism. Some of them are magical guardian of altar holy gate, the Crucifix and acroterion. Other are allegorical figures of fecundity and also symbols of vegetation and ever blossoming nature. The church is not in opposition against that paganism. For the clergy this folklore Christianity is only the way for survival of Bulgarian folk under the attempts of Turkish spiritual assimilation.

Keywords: church iconostasis, folklore anachronism, paganism in church woodcarving, folklore Christianity

Средновековният иконостас е изцяло потопен в религиозно-сакрална атмосфера, възрожденският обаче съществено се отличава от него. Освен религиозните мотиви възрожденският резбар (марангоз) претворява митологично-фолклорни, социални, поучителни и патриотични сюжети, както и композиции, създадени от наблюдение на действителността. Възникнал като художествено-пластична изява на народното християнство, възрожденският иконостас е място на изява на митични представи, народни заклинания и фолклорна тератология, както и за свойствени за патриархалното село суеверия. Ще започна с митологично-фолклорните символи, които съперничат на религиозните и при дават специфичната характеристика на възрожденския иконостас.

1. През 19. в. повсеместно върху иконостасните царски двери се изрязват две лами (дракони) в огледална симетрия, из чиято паст излизат растителни клонки и китки цветя. Мотивът има няколко тълкувания: Ламята е магично-заклинателен охранител на царския вход, зад който е светата трапеза с вградени мощите на светец. Растителните клонки и цветята олицетворяват природата, водата, и плодородието. При някои иконостаси ламята не само изхвърля из пастта клонка с цветя, но и тялото ѝ е обвито в растителни листа (№ 1.). За фолклорното мислене вода, растителност, плодородие са синоними. Затова в народните песни се казва, че след като св. Георги убива ламята, която отпуска вода срещу човешка жертва (момиче), от тялото ѝ потекли реките на изобилието:

*„Извади си цветен Гьорги,
Извади си остра сабля,
Та замахна и отсече,
Та отсече до три глави,
Та бликнали, та потекли,
Та потекли до три реки:
Първа река жълто жито,
Друга река ройно вино,
Трета река мед и масло.“*

(СБНУ. Т. XXVII, с. 441).

(Познати са и други вариации на песента). Змията също е фолклорен символ на плодородието: Затова бездетните жени по жътва поставят своя дреха на междата на нивата, за да я полази змия – магически акт, водещ до зачеване. Мотивът е и дуалистичен (а дуализмът е съществен признак за религиозното, но и за фолклорното мислене): Драконовата глава (долната част на мотива) олицетворява хтоноса, опашката на ламята завършва с цвете (№ 2.) или гълъбова глава – синоним на небесното, ураническото начало на битието. (По този начин възрожденският творец е пресъздал дуалистичната същина на мирозданието.)

2. Охраняването на всяка ценност от иконостаса (не само на царските двери и вход, но също и Христовото разпятие) е задължение на възрожденския творец. Как става това съгласно фолклорната мисъл? В основата на Разпятието, увенчаващо всеки иконостас, се поставят две чудовищни ламии (№ 3.), понякога вързани с въжета или вериги (като кучета пазачи). Така по митично-заклинателен път се осуetyава всяко посегателство над кръста с разпнатия Христос. Но за да бъде охраната по-надежда към ламите пазители се добавят два архангела или два грифона (грифоните в езическите митове са пазители на царския престол, на злато и съкровища). Мотивът идва от митовите на Предна Азия, но в християнизиран вид е оцелял и през 19. век. Охраняван е и владишкият трон, чиито подръчници (на които владиката поставя ръцете си) понякога са моделирани като змии пазителки на неговата особа (№ 5). Фолклорът надарява и ламята, и змията с магично-пазителски възможности.

Фолклорното мислене не се задоволява само с тези влечугоподобни същества стражи. Познат е и друг обичай – вграждането на човешка сянка, моделирана човешка фигура или образ в каменните стени на храма, изрязването на човешки глави в основата на епитропския стол (в митрополитската църква в Самоков) или към владишкия трон (църква „Покров Богородичен“, Дупница, № 7.). Тези глави опазват по магичен път съответния обект от похищение на вредоносни сили. Така фолклорните суеверия и поверия намират многообразна художествено-пластина реализация в пълен противовес и като не се съобразяват с църковните текстове. През османското иго не чистотата на религията, а оцеляването на българския етнос и „българската вяра“ от асимилация и ислямизация са най-важният проблем за духовенството и за най-будната част от българското общество.

3. За дълбокото навлизане на фолклорното мислене във възрожденската резба свидетелстват още много мотиви. Челото на владишкия трон от храма „Св. Георги“ (Перник) е с владишка корона, поставена върху змийски тела (№ 4), кръстът над нея е върху две огромни змии. Тези решения са ехо от сказанието за домашната змия, в която е въплътен духът на далечен прадядо. Затова тя не бива да се убива (това носи нещастие), тя се почита, а веднъж в годината ѝ се поднася „стопанова гозба“ (празник на домашната змия). В селищата на Източна Стара планина (Котел, Медвен, Градец, Катунисче, Ичера) е застъпен особен тип домашен иконостас: Христовият кръст е поет от две симетрично разположени змии, чиито тела преминават в богати флорални мотиви – въплъщение на митично-фолклорната представа за хтоноса като крепител, но и фундамент на небесното начало (представено от Христовия кръст, № 6.).

4. Темата за плодородието – позната в древните митове и във фолклора – зазвучава и във възрожденския иконостас; плодородието е жизнено важно за всяко общество със затворено натурално

стопанство. Често срещан мотив са гротесковите маски на плодovitостта с изскачащи от устата им смокини и срязан нар (традиционни символи на плодородието). Впечатлява страховият вид на тези маски, който е ехо от духа на елинската митология (№ 8.). В този контекст ще напомня, че цялото потомство на елинската богиня на земята Гея се състои от страховити, демонични, хибридни и уродливи същества: Тифон, чудовище от морската бездна, хекатонхейрите (сторъките), еднооките циклопи, Форкин, бащата на 100-главия дракон Ладон, пазител на златните ябълки от градината на Хесперидите, баща на грайтите (трите сестри, обслужващи се с едно око и един зъб), Горгоните (включително и Горгона Медуза) и т.н. Нашият фолклор унаследява много нещо от културата на траките, които са били в тесен контакт с елините, с тяхната митология, изкуство и култура. Несъмнено тракийското наследство е служил като мост за тази народна тератология.

Парадоксално е, че фолклорното начало е навлязло така плътно в иконостаса, свързан с църковното богослужение, че възрожденският е художествена реализация на народното християнство, всмукало в себе си езически представи. Както свещениците, така и резбарите са със селски произход (съгласно статистиката през 1878 г. 95% от населението е селско, а и малките градове има почти селски бит). Нашият фолклор е пазител на етническата ни идентичност – това обуславя неговата ценност и значение, както и мястото му в духовността на българина. Освен това синкретизмът между християнство и народно мислене дава виталност на християнската вяра, възпята още като „българска вяра“. Възрожденският българин знае, че източното православие се изповядва от Дядо Иван в Русия, в Гърция, във Влашко и Сърбия, но за него тая религия е „българска“, защото инстинктивно долавя, че тя го е съхранила като етнос, опазила е неговите език и култура, националната му самобитност. Така тя изпълнява голямата си историческа мисия. Ако се бе затворила в текстовете на Библията, тя нямаше да оцелее, нито пък българският етнос – каквато е била съдбата на маргинални религиозни общности (ще спомена юдейската общност на есеите, за които научаваме от кумранските пергаменти, открити в средата на миналия век в пещери около Мъртво море).

Възрожденският иконостас е художествена реализация на цялостния светоглед на марагангозите. В духа на епохата те общуват с натурата, а това, което ги впечатлява, намира пластичен израз: гушер лази по иконостасна колона, теле бозае (в църквата в с. Тешево, № 9.), слон, камила и камилар (Габрово), драматична битка между щъркел и змия (Асеновград) и т.н. Религиозната функция на иконостаса не е препятствие за навлизането на тези светски мотиви.

Впечатляваща е обаче смелостта, с която са заобиколили църковните канони. Между малките икони от иконостаса в храма „Св. Архангел Михаил“ в Етрополе (края на 40-те години на 19. век) са изрязани 8 цели фигури на светски лица, дарители на църквата, въпреки че по канон иконостасът допуска само сакрален персонаж (№ 10.). В църквата в с. Осиковица дарителят чорбаджия е изобразен до Христос Вседържител, а дарителката чорбаджийка до голямата икона на Богородица. След Освобождението подобни прояви се осъждат. Когато Петър Кушлев през 1938 г. изобразява Гергана (по стиховете за Белоногата) в Харманли (църква „Св. Иван Рилски“), както и селско момиче с литак, цървули и плитка коса, започва нечуван скандал. „Светица ли е Гергана?“, питат публицисти и общественици, обвинявайки Петър Кушлев в своеволие, поради незнание или пък „забравили“, че възрожденските марангози отдавна са разчупили канона и се въвели светски лица в църковната резба като израз на народната благодарност към тях. Светският дух така дълбоко и мощно е навлязал във възрожденската църковна резба, че Филиповци от с. Гарка (Дебърско) дръзват да изобразят себе си като изпълнители на иконостаса в „Св. Спас“ в Скопие и на големия иконостас в Бигорския манастир (върху малките табли). Това е блестящ художествен документ за осъзнаването им като творчески личности, както и за смелостта им да въведат светски персонажи в една сакрализирана, но не и канонизирана зона на изкуството. Към тези светски мотиви принадлежат национално-патриотичните символи и композиции. В тях водеща роля има лъвът, вече посочен от Жефарович в неговата „Стематография“ като герб (символ, знак) на българския етнос. Ако при стенописи и икони действат канони (описани в ерминиите), осигуряващ сакралността на изображението, при иконостаса такива канони няма, което обяснява обилието от нерелигиозни мотиви, както и парадоксалната ситуация, че християнски ценности се пазят не от светци, мъченици, архангели, серафими, херувими, а от митологично-магични влегугообразни същества (лами, змии или фолклоризирани хибриди), както и от вградени човешки фигури (съответно човешки глави).

След Освобождението всичко се променя. Възниква нов стил в иконостаса – старобългарският – създаден от художници резбари с академично образование. Те (а и нашата общественост) показват негативно отношение към възрожденските марангози: те били занаятчии, самоуки, неуки, чужди на европейския художествен опит, а поради невежество обременили иконостаса с нерелигиозни мотиви. Когато Фьодор Шмид, руски културен аташе, посещава през 1908 г. Трявна, той е смутен: тревненската резбарска школа е в упадък, възрожденските традиции са мъртви. За това обаче има и психологически причини. Още са живи спомените за Баташкото клане, за изпепелените селища по време на Априлското въстание, за дивите набези на башибозука, който, насъскан от местни ходжи, грабва кремъклияките пушки и ятагани, налагайки една-единствена присъда над заловените въстаници: отсичане на главата и забучването ѝ на кол. Негативното отношение към възрожденските марангози се съпътства от отричане на светските и фолклорните мотиви. Следосвобожденското духовенство не се нуждае повече от народното християнство и иска изчистването на иконостаса от всякакви нерелигиозни примеси. То се срамува тъкмо от това, което е най-високото постижение на българската художествена школа от възрожденската епоха: насищането на иконостаса със светски мотиви, с преки наблюдения от натура, с патриотични образи и особено с фолклорни композиции. Само отделни лица оценяват позитивно тези художествени прояви, един от тях е изкуствоведът и общественикът Андрей Протич, който през 1929 г. заявява: „Възрожденската резба е гениалното дело на националната ни художествена школа. Гениално, защото е създадена извън действащите тогава канони и религиозни традиции, защото е надскочило църковните ограничения и дава цялостна „картина“ за светогледа и мисленето на възрожденската епоха. Защото е синтезиран израз на националния патос на Възраждането, широкомащабна художествена реализация на духовното пробуждане и себеосъзнаване на българския етнос“.

* * *

Послеслов. До днес нашите изкуствоведски проучвания за възрожденския иконостас се ограничават с фактите: описание и атрибуция на иконостаса, причисляване към дадена школа, година на създаване, документи за него (ако има такива), устни предания (Асен Василиев, Димитър Друмев, Венета Иванова, Иванка Гергова). Този етап е неизбежен и необходим. Оттук започва вторият етап: навлизане в идейно-духовните пластове, в семантиката на иконостаса, дискурс за културната и обществено-историческата му роля. С настоящия доклад се надявам, че давам моя принос към този втори етап, който очаква своите анализатори и продължители.

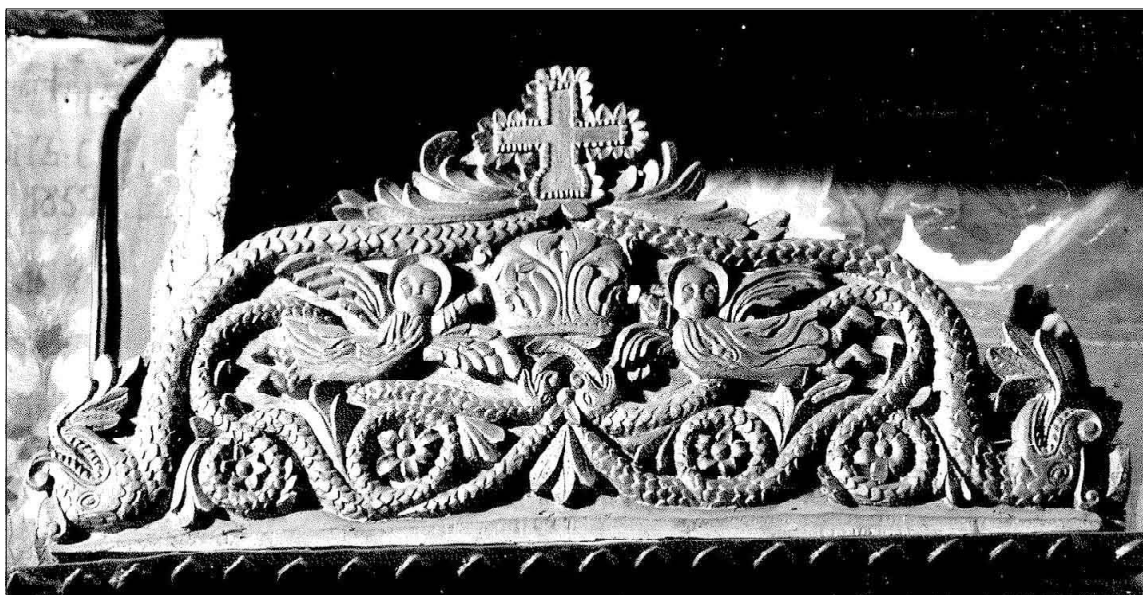
1. Станке Лисичково, Благоевградско.
Двери (детайл). Ламя изхвърля из пастта
си растителни клонки и цветя

2. Каломан, Габровско. Двери (детайл). Ламя с опашка от цветна розета, символ на растителността и пазител на царския вход от иконостаса

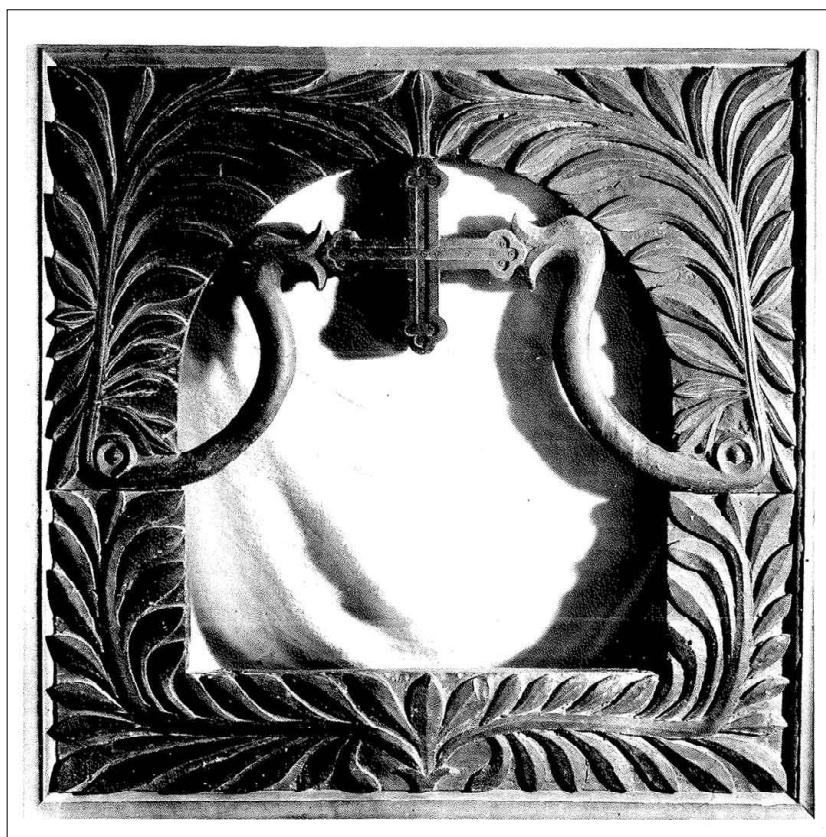
3. Берковица. Храм „Св. Николай“. Венчилка.
Разпятието се пази от две лами, подпомагани от два архангела

4. Храм „Св. Георги“, челото на владическия трон.
Змийски тела – пазители и основа за владиската корона и кръста

5. Севлиево. Храм „Св. прор. Илия“.
Подръчниците на владическия трон със змии пазители

6. Ичера, Сливенско. Домашен иконостас. Змии подкрепят кръста

7. Дупница. Храм „Покров Богородичен“.
Глава пазител на владическия трон

8. Горни Воден, Асеновградско.
Иконостасен пиластър.
Гротескова глава със символи на
плодородието

9. Тешево, Благоевградско. Мотив от малка табла: Теле бозае

10. Етрополе. Храм „Св. Архангел“. Светска
фигура на дарител от иконостаса